

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ 1974-1975 Ο «ΕΛΑΧΙΣΤΟΣ ΚΟΙΝΟΣ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΜΟΣ» ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1975

Παναγής Παναγιωτόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ,
Δ/ντής Τομέα Κοινωνικής Θεωρίας και Κοινωνιολογίας

I. ΠΡΙΝ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

Πριν ξεκινήσει κανείς να περιγράφει τη δυναμική των συναισθημάτων το 1974 και τον τρόπο που άρχισε να υφαίνεται ξανά ο κοινωνικός δεσμός για μπορεί να σταθεί πάνω σε στέρεες κοινωνικές βάσεις η μεγάλη συνταγματική μεταβολή του 1975, οφείλει να επιστρέψει στα μετεμφυλιακά χρόνια. Στην περίοδο δηλαδή που προηγείται της δικτατορίας των συνταγματαρχών και που, καθώς βάθαινε η «άνοιξη της δεκαετίας του '60», φαινόταν να δρομολογεί εκτός από την προδιαγεγραμμένη θεσμική εκτροπή μια αντίρροπη δυναμική χειραφέτησης¹. Δυναμική και αιτήματα που διαψεύστηκαν το 1967 μα επανήλθαν, μεταμορφωμένα, ενισχυμένα σε κάποιες περιπτώσεις, αποδυναμωμένα σε άλλες, με τη Μεταπολίτευση του 1974.

Το τοπίο πάντως της μεταπολεμικής Ελλάδας είναι αρκετά σαφές. Απεικονίζει μια χώρα που εντάσσεται στη μεγάλη εικόνα του κόσμου, που τοποθετείται και αυτή στη λογική που επιβάλλει στον αναπτυγμένο κόσμο –και όχι μόνον σε αυτόν– η παντοδύναμη διαλεκτική του Ψυχρού πολέμου. Θα έλεγε κανείς πώς ο δυσβάσταχτος φόρος αίματος και οι φοβερές καταστροφές που υπέστη η χώρα με τον Πόλεμο και την Κατοχή, είχαν και ένα παράπλευρο αποτέλεσμα που η βιβλιογραφία συχνά υποτιμά έως παραγνωρίζει: τον συγχρονισμό της με τις κυρίαρχες δυναμικές και ιδεολογίες που καθιερώνονταν εκείνη την εποχή στις πιο αναπτυγμένες περιοχές του πλανήτη. Με άλλα λόγια, η τραγικότητα του ολοκληρωτικού πολέμου, στο μέτρο που ενσωμάτωνε με ολικό (όπως προδίδει και το όνομά του) τρόπο τους πληθυσμούς στην πιο ακραία εκδοχή πολιτικής στράτευσης, λειτούργησε ως μια άτυπη πύλη εισόδου προς τη μαζική κοινωνία και δημοκρατία. Και δεν ήταν μόνο η προϊούσα αστικοποίηση ή

¹ Α. Ρήγος/Σ. Σεφεριάδης/Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60*, 2007.

η πλήρης καθιέρωση της γυναικείας ψήφου² που έπαιξαν αυτό τον ρόλο. Ήταν και το γεγονός ότι οι παλιές διαιρετικές τομές που είχαν να κάνουν με την αντιπαράθεση γύρω από το πολίτευμα, τη μορφή του κράτους και τον προσανατολισμό της χώρας, την ίδια την περιπέτεια της εθνικής ολοκλήρωσης με άλλα λόγια, υποβαθμίστηκαν ή εξέλειπαν οριστικά. Η δημόσια σφαίρα μετά τον Πόλεμο και τον Εμφύλιο δεν είχε πια καμία σχέση με τις μεσοπολεμικές συγκρούσεις και οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί του δεύτερου μισού του αιώνα ήταν πλέον πολύ πιο κοντά στα ευρωπαϊκά και παγκόσμια διακυβεύματα από τις μεγάλες εθνικές εκκρεμότητες που διαχειρίστηκε το πρώτο του μισό.

Πολλά στοιχεία της παλιάς, της προπολεμικής Ελλάδας, θα επιβίωναν, κάποια εκ των οποίων θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και δομικά, ωστόσο η εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής, της Αντίστασης εγκαινίαζε νέους ανταγωνισμούς και νέες ταυτότητες. Η επανάσταση και η συντήρηση, το έθνος και ο λαός, η εθνική λαϊκότητα της Αριστεράς και η πρόσδεση στο δυτικό μοντέλο ανάπτυξης της Δεξιάς, μα ακόμα και η ίδια η ιδέα ενός άξονα αντιπαράθεσης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, ήταν εκφάνσεις μιας νέας κοινωνίας. Μιας κοινωνίας που, σε αυτό το στοιχείο, είχε αφήσει πίσω τη βαλκανική της ιδιαιτερότητα και τα κατάλοιπα του μεγαλοϊδεατισμού, τις οδύνες της εθνικής ολοκλήρωσης και της πολιτειακής της ταυτότητας για να μοιάσει ξαφνικά πολύ περισσότερο στο νέο ευρωπαϊκό πρότυπο που οικοδομούνταν τότε.

Με μια οδυνηρή ιδιοτυπία όμως. Πάνω στο τραύμα της αντιπαράθεσης βενιζελικών και αντιβενιζελικών, πάνω στο ίχνος της μεγάλης μάχης μεταξύ βασιλικών και αντι-βασιλικών, πάνω στη διαίρεση μεταξύ πόλης και υπαίθρου αλλά και άλλες αντιπαραθέσεις που είχαν σημαδέψει τις αρχές του αιώνα, σαν εκείνες που εκδηλώθηκαν για τον γλωσσικό χαρακτήρα του Κράτους, που με ταχύτητα έσβηναν, χαρασσόταν μια νέα διαίρεση. Μια διαίρεση που θα απορροφούσε τις παλιότερες, θα τις υπερέβαινε και θα τις έκανε σε σύντομο διάστημα να μοιάζουν πολύ παλιές. Μια διαίρεση θεσμική, σκληρή, και η οποία σε αντίθεση με όσα αναφέραμε παραπάνω δεν συντονιζόταν καλά με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις.

Ποια ήταν αυτή η διαιρετική ιδιοτυπία που τελικά στέρησε από την Ελλάδα τη δυνατότητα να αναπτυχθεί κοινωνικά ακολουθώντας την πορεία των πιο προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών; Και πως αυτή υλοποιούσε τον εαυτό της πάνω στο κοινωνικό σώμα; Ήταν όλα εκείνα θα χώριζαν για δεκαετίες νικητές και ηττημένους του Εμφυλίου που ακολούθησε Πόλεμο, Κατοχή και Αντίσταση. Και αυτή η ελληνική ιδιοτυπία, να διεξάγει έναν εμφύλιο πόλεμο τη στιγμή που ο διαμοιρασμός της Γιάλτας είχε διασφαλίσει τη μεταπολεμική ειρήνη, κλειδώνοντας κάθε χώρα –δηλαδή και την Ελλάδα– μέσα σε συγκεκριμένη σφαίρα επιρροής, είχε τεράστιο κόστος όχι μόνο ως πολεμικό γεγονός, ως αδελφοκτόνος αιματηρή αναμέτρηση αλλά και ως «ειρηνευμένη» συνέχεια. Η διάρκεια των αντιποίνων που επέβαλαν οι νικητές στους ηττημένους και οι εκτεταμένες κοινωνικές τους επιπτώσεις υπήρξαν ενδεχομένως εξίσου σημαντικές με την ίδια την εμφύλια σύγκρουση.

Έτσι ενώ από τη μια η εγχώρια εμπειρία του παγκοσμίου πολέμου, το γεγονός δηλαδή ότι η Ελλάδα έζησε με κάθε τρόπο όλα όσα θα παρήγαγαν μια ενοποιημένη ευρωπαϊκή εμπειρία, είχε αλλάξει το ιδεολογικό και πολιτισμικό μας προφίλ, από την άλλη –και με δική μας εν πολλοίς

² Η πλήρης κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών ψηφίστηκε στις 28 Μαΐου του 1952 (ν. 2159).

ευθύνη– διαχωρίζαμε τη θέση μας. Φτιάχναμε μια κοινωνία δύο ταχυτήτων και υιοθετώντας τον θεσμικό αντικομμουνισμό που ονομάστηκε «εθνικοφροσύνη» και που διαχώριζε και στιγματίζε τους πτημένους καθιστούμε αδύνατη μια πορεία «ανοικοδόμησης για όλους», για κάθε μέλος της κοινωνίας, όπως γινόταν στην υπόλοιπη δυτική Ευρώπη. Και αυτό διότι οι θεσμικές διαστάσεις αυτής της καθολικής εσωτερικής διαίρεσης δεν ήτανε μόνο συμβολικής τάξης και δεν αναφέρονται αποκλειστικά σε κάποιο συλλογικό ψυχικό τραύμα των πτημένων αλλά έπαιζαν σημαντικό ρόλο και στις κατανομές κρατικά ελεγχόμενων οικονομικών προνομίων μιας κοινωνίας και οικονομίας που πόρρω απείχαν από το να θεωρηθούν φιλελεύθερες και ανοιχτές.

Πιο συγκεκριμένα, σε μια χώρα σαν την Ελλάδα όπου το κράτος-εργοδότης είναι η ισχυρότερη μηχανή κοινωνικής ενσωμάτωσης³ αλλά και οι θεσμοί διαμορφώνουν, μέσω ενός πλέγματος πελατειακών δικτύων, σχέσεων και εξαρτήσεων, την κατανομή οικονομικής ισχύος, η θεσμική υποβάθμιση των πτημένων είχε άμεσες οικονομικές συνέπειες. Θα έλεγε κανείς ότι η μεταπολεμική Ελλάδα ενώ θα βιώσει αυτό που ορθά έχει παρουσιαστεί ως «θαύμα της ανοικοδόμησης», της νέας –αθηναϊκής κυρίως– αστικοποίησης, της επιτυχούς εκβιομηχάνισης και της εξόδου της χώρας από τα καθεστώτα φτώχειας, θα λειτουργήσει σε «κενό κοινωνικού συμβολαίου», χωρίς δηλαδή ένα στοιχειώδες πλαίσιο μέσα στο οποίο ο πληθυσμός, στο σύνολο και ανεξάρτητα από την ιδεολογική του ταυτότητα, θα μπορούσε να νοηματοδοτήσει τη ζωή του και να φανταστεί το μέλλον του. Κοινώς, η μεταπολεμική Ελλάδα θα λειτουργήσει πολύ περισσότερο μέσω της ιδέας της επιβολής και πολύ λιγότερο μέσα από ένα συμπεφωνημένο πλαίσιο ανταγωνισμού όπου η αντιπαράθεση και οι πολιτικές ταυτότητες δεν θα ήταν εμπόδια στην ιδέας της «κοινής κοινωνίας». Ενός κοινωνικού δεσμού που δεν θα πλέκεται μόνο στο επίπεδο της καθημερινότητας, της γειτονιάς, της εργασίας και των διαπροσωπικών ή οικογενειακών σχέσεων αλλά και έχει και έναν εθνικό, κοινό και δημόσιο ορίζοντα.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν πώς η Ελλάδα ήταν σε όλα τα μεταπολεμικά της χρόνια μια χώρα απελπιστικής ανελευθερίας ή μονοτονίας. Σημαίνει όμως ότι τα στοιχεία εκσυγχρονισμού που ερχόντουσαν στη χώρα είχαν περισσότερο να κάνουν με τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάπτυξης και της προϊούσας (μικρο)αστικοποίησης, και λιγότερο με τη συναισθηματική και θεσμική συμμετοχή όλων σε ένα κοινό συμβόλαιο. Έτσι, οι όψεις χειραφέτησης και εκσυγχρονισμού που είδαν το φως τη δεκαετία του '60 –και που κατεστάλησαν το 1967– δεν ήταν τόσο το αποτέλεσμα μιας δημοκρατικής διαδικασίας και των αναβαθμίσεων του κοινωνικού δεσμού σε πολιτικά αιτήματα, αλλά περισσότερο εκείνο ενός κοινωνικού εκσυγχρονισμού που συνέβαινε παρά τις κρατικές και θεσμικές ιδιαιτερότητες που αναφέραμε και παρά τον εγκλωβισμό όλων των πολιτικών υποκειμένων στη διαρκή αναπαραγωγή της εμφυλιακής διαίρεσης και την ακόλουθη περιχαράκωση των ίδιων των ατόμων σε άκαμπτες ιδεολογικές ταυτότητες. Ήταν η υπέρβαση των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών από την οικονομική ανάπτυξη και από τον εκδυτικισμό που οδηγούσε στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και όχι μια συντεταγμένη συνθήκη ειρηνικής συνύπαρξης και ανταγωνισμού. Εξάλλου αυτός ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας που ερχόταν από τα κάτω ήταν και εκείνος που οδηγούσε, από ένα σημείο και μετά, μέσα στη δεκαετία του '60, στην πολιτικοποίηση

³ Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 1986.

των αιτημάτων για αναδιανομή μέρους του πλούτου και για μια πιο σύγχρονη ζωή στο σύνολό της. Κι αν αυτό μπορεί κανείς να πει ότι εκφράστηκε σε κάποιο βαθμό από το κύμα που προκάλεσε η Ένωση Κέντρου και ο Γεώργιος Παπανδρέου, μπορούμε να πούμε ότι συνολικά το πολιτικό σύστημα ήταν εκείνο που δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στην πολλαπλότητα, τη συνθετότητα και την καθολικότητα των αιτημάτων που γεννήθηκαν τότε⁴. Με αποτέλεσμα τη διαρκή αναδίπλωση των συντηρητικών δυνάμεων και την προσπάθεια να δώσουν όλο και πιο σκοτεινές απαντήσεις για την αντιμετώπιση αυτού του συστημικού προβλήματος το οποίο δεν ήταν σε θέση επί της ουσίας να διαχειριστούν. Η ανελευθερία που είχε δημιουργήσει η μετεμφυλιακή συνθήκη, εφόσον βιώνόταν, και ορθά, και ως οικονομική ανισότητα και ως ανισότητα ως προς τους κοινωνικούς πόρους γύρω από τις ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου, οδηγούσε τους παρωχημένους θεσμούς όπως ο Στρατός και το Παλάτι σε ολοένα και πιο αυταρχικές εκδηλώσεις, με κορύφωση τα Ιουλιανά του 1965 και φυσικά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.

II. ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Για να καταλάβουμε όμως με πληρότητα τη Μεταπολίτευση του '74 και το Σύνταγμα του '75, πρέπει να μπορέσουμε να φανταστούμε αυτά που δεν έγιναν στη μετεμφυλιακή περίοδο. Για την ακρίβεια μετά τον Πόλεμο. Είναι μια άσκηση δύσκολη γιατί πρέπει να τοποθετηθούμε με ιστορική και κοινωνιολογική φαντασία στο 1944 για παράδειγμα, ίσως και το 1945, για να μπορέσουμε να φωτίσουμε τη μεγάλη στιγμή του '74 –και την πεντηκονταετή πορεία εκσυγχρονισμού και δημοκρατίας που ενέγραψε στο Σύνταγμα του '75. Αναφερθήκαμε λοιπόν σε αυτό που συνέβη: την επιβολή των νικητών επί των ηττημένων, τη μακρά διατήρηση αυτής της κοινωνικής μορφολογίας ανάμεσα σε δυο κόσμους, την ελλειμματική ενσωμάτωση των μαζών στους θεσμούς και την οικονομία και εν τέλει στην ίδια την ιδέα ενός μέλλοντος για όλους. Και η περιγραφή της απουσίας αυτού του στοιχειώδους κοινωνικού συμβολαίου είναι ιδιαίτερα σημαντική αν σκεφτεί κανείς ότι είναι κάτι πράγματι που συνέβη σε άλλες χώρες. Σε χώρες, που δεν γνώρισαν μεν εμφύλιο αλλά που είχαν και αυτές διαιρεθεί, μέσα στον Πόλεμο και αμέσως μετά από αυτόν, σε διακριτά στρατόπεδα τα οποία αντανakλούσαν τις μεγάλες μελλοντικές γεωστρατηγικές, ιδεολογικές και φιλοσοφικές γραμμές αντιπαράταξης που θα όριζαν τις τύχες του πλανήτη. Τον λεγόμενο ελεύθερο κόσμο από τη μια και τον, εξίσου λεγόμενο, κόσμο των σοσιαλιστικών δημοκρατιών από την άλλη. Αυτό που συνέβη εκεί δεν είναι τίποτε άλλο από ένα ελάχιστο, όπως είπαμε, κοινωνικό συμβόλαιο. Το είδαμε να συνάπτεται για παράδειγμα στην Ιταλία⁵ και με πιο emphaticό τρόπο στη Γαλλία, ταυτόχρονα με την απελευθέρωση από τις κατοχικές δυνάμεις.

Εκεί, στην προσπάθειά τους να φτιάξουν τον ορίζοντα ενός κοινού μέλλοντος, οι πολιτικές δυνάμεις και των δυο πόλων θα αναζητήσουν, με μεγάλη ταχύτητα και με αρκετή επιτυχία, τους όρους μιας κοινωνικής συνύπαρξης, μιας ειρηνικής συμβίωσης. Κάτι τέτοιο ήταν εφικτό από τη στιγμή που είχε γίνει από τη μία πλευρά αποδεκτό ότι οι χώρες τους θα ανήκουν στην αμερικανική σφαίρα επιρροής (με την ευρεία έννοια) και πάντως σίγουρα όχι στο σοβιετικό συγκρότημα που

⁴ Δες ενδεικτικά Δ. Σωτηρόπουλο, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα. 1910-2001*, 2019.

⁵ C. Pavone, *Une guerre civile. Essai historique sur l'éthique de la résistance italienne*, 2005.

τότε οικοδομείτο, και από την άλλη πλευρά, ότι οι κοινωνικές δυνάμεις που ανήκαν στις τάξεις της κομμουνιστικής Αριστεράς δεν είχαν μόνο εξασφαλίσει ηθικά δικαιώματα λόγω της συμμετοχής τους στην Αντίσταση και της μεγάλης συμβολής της Σοβιετικής Ένωσης στον πόλεμο, αλλά επειδή εκπροσωπούσαν λαϊκές μάζες που δικαιούνται να απολαύσουν ουσιαστικό μέρισμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης που όλοι προσδοκούσαν ότι θα έρθει με την ανοικοδόμηση.

Έτσι λοιπόν σε αυτές τις χώρες, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, η Απελευθέρωση σήμανε την έναρξη ενός νέου εθνικού αφηγήματος που στόχευε να εξασφαλίσει την ειρηνική επανεκκίνηση του βίου, να ενσωματώσει τα νέα γεωστρατηγικά δεδομένα και τις σφαίρες επιρροής που είχαν καθοριστεί αλλά και να διαχειριστεί το μείζον τραύμα της Κατοχής. Εκείνο δηλαδή που προκάλεσε ο μετασχηματισμός του γαλλικού κράτους (καθεστώς του Βισύ)⁶ σε συνεργάτη της ναζιστικής Γερμανίας και των δυνάμεων κατοχής, καθώς και η συναφής εκτεταμένη εμπλοκή της γαλλικής κοινωνίας σε μια αναξιοπρεπή συνεργασία με τους Γερμανούς⁷.

Η εθνική ενότητα της Γαλλίας την επαύριο της Απελευθέρωσης θα γινόταν μέσα από ένα νέο αφηγηματικό προσανατολισμό της Ιστορίας, και ιδιαίτερα του πολύ πρόσφατου παρελθόντος, που ερχόταν να ενώσει τις δυνάμεις εκείνες που ως ελάχιστο κοινό χαρακτηριστικό είχαν την εναντίωση στον Άξονα, τη συμμετοχή στο πολιτικό σχέδιο των Συμμάχων –έστω και αν σε πολλές περιπτώσεις υπήρξε όψιμη. Ήταν ένας τρόπος να γραφτεί και η ιστορία των πρόσφατων γεγονότων με το μερικό (Εθνική αντίσταση, Γκωλική εκπροσώπηση ενός ιδεατού και ελεύθερου γαλλικού κράτους) να μετατρέπεται σε γενικό⁸. Και ήταν η ηθική και συναισθηματική προϋπόθεση ενός νέου πολιτικού συμβολαίου που θα γινόταν το συμβολικό οικοσύστημα της συνύπαρξης και του ειρηνικού ανταγωνισμού κοινωνικών δυνάμεων που είχαν αποφασίσει ότι αποκλίνουν μεταξύ τους, ότι συγκρούονται μεταξύ τους, αλλά ότι το κάνουν εντός ενός αποδεκτού κοινού πλαισίου και με ειρηνικό τρόπο⁹. Θα μπορούσαμε, όλο αυτό, να το ονομάσουμε και «ελάχιστη αντιφασιστική συμφωνία».

Η τελευταία οικοδομείται αρχικά ως ένα πολιτικό συμβόλαιο αλλά δεν θα μπορούσε εύκολα να στεριώσει χωρίς να αποκτήσει και τα στοιχεία ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου¹⁰. Είναι κάτι που είδαμε να αναπτύσσεται εκτεταμένα στον κύκλο των δυτικών κοινωνιών και ιδιαίτερα στην Ευρώπη και που εξασφάλισε, εκτός από την ειρηνική συνύπαρξη των συντηρητικών, φιλελευθέρων και σοσιαλδημοκρατών με τα κομμουνιστικά κόμματα εκεί που υπήρχαν, και μια επιτυχή ανοικοδόμηση. Και μια μακρά αναπτυξιακή πορεία η οποία στήθηκε πάνω σε μια πρωτόγνωρη, και ως σήμερα ανεπανάληπτη, συμφωνία αμοιβαίων υποχωρήσεων μεταξύ κράτους-κεφαλαίου και εργασίας¹¹. Ειρηνικό πλαίσιο πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού έναντι αναδιανεμητικών πολιτικών και

⁶ R. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order 1940-1944*, 1972/1997.

⁷ Στο τραύμα αυτό θα πρέπει να εγγράψουμε και την αντιπολεμική στάση του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος μέχρι την επίθεση της ναζιστικής Γερμανίας κατά της Σοβιετικής Ένωσης και την ακύρωση των συμφωνιών Ρίμπεντροπ-Μολότοφ. Δες J. Jackson, *France. The dark years 1940-1944*, 2001.

⁸ O. Wieviorka, *Nous entrerons dans la carrière. De la Résistance à l'exercice du pouvoir*, 1994.

⁹ A. Knapp (επιμ.), *The Uncertain Foundation. France at the Liberation 1944-47*, 2007.

¹⁰ C. Andrieu/L. Le Van/A. Prost, *Les Nationalisations de la Libération De l'utopie au compromis*, 1987.

¹¹ Κ. Τσουκαλάς, *Προς ένα νέο ιστορικό συμβιβασμό: Ανατροπές και αδιέξοδα*, ομιλία στη Δημόσια Συνεδρία Υποδοχής του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, 21.10.2025, διαθέσιμη στο [link](#).

ουσιαστικού μεριδίου ανάπτυξης για τα πιο αδύναμα στρώματα σε πλαίσιο γενναίας επέκτασης του κράτους πρόνοιας.

III. Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ

Η μεταπολεμική Ελλάδα όμως, παρότι είχε να διαχειριστεί παρόμοια προβλήματα ρύθμισης και συνύπαρξης που αφορούσαν το πρόσφατο παρελθόν και να αντιμετωπίσει παρεμφερείς προκλήσεις για το μέλλον, δεν σύναψε ένα τέτοιο αντιφασιστικό κοινωνικό και πολιτικό συμβόλαιο όταν ήρθε η Απελευθέρωση¹². Και δεν μπόρεσε να συνάψει μια εσωτερική συμφωνία ειρήνης ούτε αργότερα όταν η ιστορική αυτή περίοδος ολοκληρώθηκε με το πέρας του Εμφυλίου.

Είναι αυτό ακριβώς που, μετά από πολλές δεκαετίες καθυστέρησης, θα επιτύχει η βελούδινη μετάβαση¹³ του 1974-1975, ή αλλιώς η Μεταπολίτευση. Η σειρά γεγονότων, που ξεκινάει από το εσωτερικό πραξικόπημα της χούντας Ιωαννίδη και την ενδόρρηξη της τελευταίας λίγες μέρες μετά, και ολοκληρώνεται μερικούς μήνες αργότερα με τη θέσπιση του Συντάγματος, είναι ένα πυκνό ιστορικό διάστημα που θα θεραπεύσει πληγές του παρελθόντος και θα εγγράψει προοπτικές του μέλλοντος. Θα έλεγε κανείς ότι αυτό που οδήγησε στο Σύνταγμα του 1975 είναι μια ευρύτερη¹⁴ συντακτική στιγμή στην οποία οι πολιτικές δυνάμεις και οι κοινωνικές ομάδες και στρώματα που οι πρώτες επιτυχώς, τότε, αντιπροσωπεύουν, θα προσχωρήσουν σε μια ελάχιστη μα εξαιρετικά ισχυρή συμφωνία¹⁵.

IV. Η ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

Η έκτοτε συστηματική επίκληση του Συντάγματος ως νομιμοποιητικό παράγοντα του ίδιου του πολιτικού λόγου μαρτυρά όχι μόνο για τη λειτουργικότητά του ίδιου του κειμένου αλλά και για την ιστορική δύναμη των ιστορικών συμφραζομένων της θέσπισής του. Και αυτές οι εκτιμήσεις φρονούμε ότι ισχύουν, από μια κοινωνιολογική σκοπιά, παρά τις πραγματικές επιφυλάξεις που

¹² Η Απελευθέρωση θα δει την ύπαρξη μιας κυβέρνησης «Εθνικής Ενώσεως» υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου που θα περιλαμβάνει, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και κομμουνιστές υπουργούς. Εντούτοις, όπως τονίζει ο Χατζηβασιλείου θα είναι αφενός βραχύβια και αφετέρου θα αποτελέσει τη συγκόλληση δυνάμεων που επιδιώκουν απολύτως ανταγωνιστικούς σκοπούς. Δες Ε. Χατζηβασιλείου, *Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, 1974*, [e-Πολιτεία 12/2024](#), σελ. 489-496.

¹³ P. Radcliff/K. Kornetis/P. A. Oliveira, *The Southern European Transitions to Democracy: A Historiographical Introduction*, Mélanges de la Casa de Velázquez 53/1, διαθέσιμο στο [link](#) καθώς και D. Sotiropoulos, *The Authoritarian Past and Contemporary Greek Democracy*, South European Society and Politics 15/3 2010, σελ. 449-465.

¹⁴ Για την έννοια της Συνταγματικής στιγμής και τα δικαιιοπολιτικά θεμέλια της συγκρότησης της νέας συνταγματικής τάξης του 1975 βλ. Γ. Τασόπουλο, *Από την συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό: η δοκιμασία των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου*, [e-Πολιτεία 12/2004](#), σελ. 538-555.

¹⁵ Δες όμως και σε άλλη κατεύθυνση Γ. Μαυρογορδάτο, 1975: *Αγωνίες για το νέο Σύνταγμα*, 2025, όπου αμφισβητεί τη γενικότερη εξιδανίκευση της περιόδου '74-75 ως «συντακτική εμπειρία». Ο συγγραφέας αναφέρεται όμως πολύ περισσότερο σε διαδικασίες και χειρισμούς της πολιτικής εξουσίας γύρω από τη θέσπιση του Συντάγματος –και σε ζητούμενα που σχετίζονται με το ίδιο το περιεχόμενό του– και όχι τόσο στις κοινωνικές, πολιτικές και συναισθηματικές προϋποθέσεις αυτών των διαδικασιών όπως φιλοδοξεί το παρόν. Θα μπορούσε ενδεχομένως να υποστηρίξει κανείς ότι η δυναμική της συντακτικής στιγμής ως κοινωνιολογικό μέγεθος αποδεικνύεται τόσο ισχυρή που επισκιάζει την κριτική για εκείνες της γκρίζες ζώνες που προκύπταν από τις συντακτικές ενέργειες της τότε πολιτικής εξουσίας. Ίσως να διευκολύνει κιόλας την ύπαρξη αυτών των γκρίζων περιοχών.

υπήρχαν για την ίδια την αυθεντικότητα της δημοκρατικής μετάβασης, παρά τις διαφωνίες και τους φόβους που μπορεί να εκφράστηκαν για τις διαδικασίες που ακολουθούσε η καραμανλική εξουσία και ορισμένες διατάξεις του Συντάγματος¹⁶ και την αρνητική τοποθέτηση της τότε Αντιπολίτευσης επί της αρχής –αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι μια μεγάλη και συντακτικής εμβέλειας λαϊκή συναίνεση είχε δοθεί το φθινόπωρο του 1974 με τα συντριπτικά ποσοστά που απέσπασε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ΝΔ στις εκλογές και με την καθαρή νίκη της αβασίλευτης δημοκρατίας στο πολιτειακό δημοψήφισμα. Και αυτό συμβαίνει γιατί, παρά τη μεγάλη ιδεολογική φόρτιση, τη σημαντική παρουσία ενός ριζοσπαστικού και ρητορικά τουλάχιστον ανατρεπτικού δυναμικού υποσυνόλου μέσα στο πολιτικό σύστημα, το κοινωνικό, συναισθηματικό και ιστορικό τοπίο που διαμορφώθηκε στα τέλη Ιουλίου του 1974¹⁷ έχει ακριβώς αυτό τον χαρακτήρα μιας άτυπης μα ισχυρής αντιφασιστικής συναίνεσης. Μια ιδεολογικοποιημένης, και συνάμα ανομολόγητης, συναίνεσης που φέρνει κοντά, σε μια λογική άτυπης αμοιβαιότητας, όλες τις δυνάμεις που μπορούν, έστω και εν μέρει, να αναγνωριστούν ως έχοντας εναντιωθεί στη Χούντα και έχοντας παίξει ρόλο στην ίδια την αποχώρησή της από την εξουσία, στη δημοκρατική μετάβαση, εν ολίγοις σε αυτή την πολύ ιδιαίτερη αλλαγή σελίδας.

Αυτή η κοινωνική συνθήκη έχει, όπως είπαμε, συντακτικό χαρακτήρα διότι έρχεται να λειτουργήσει συμφιλιοτικά δίνοντας σαφείς λύσεις σε ιστορικές εκκρεμότητες και τραυματικά υπόλοιπα. Εξάλλου είναι η ίδια αποτέλεσμα μιας σωρευτικής αλυσίδας οδυνηρών εθνικών εμπειριών, πολιτικών κρίσεων που «επιλύθηκαν» με την πιο βάνανυση και αρχαϊκή μέθοδο, το μείγμα ακροδεξιού τριτοκισμισμού και παλαιοελλαδίτικου εθνικισμού που οδήγησε στην κυπριακή τραγωδία και τον στρατιωτικό και στρατηγικό εξευτελισμό της χώρας. Έτσι λοιπόν, η συντακτική στιγμή 1974-75¹⁸, το κοινωνικό και πολιτικό συμβόλαιο και το θεσμικό τους επιστέγασμα που είναι το νέο Σύνταγμα, θα κλείσουν, μέσω κυρίως της οριστικής αντιμετώπισης της πολιτειακής εκκρεμότητας με την καθιέρωση της αβασίλευτης δημοκρατίας, δύο μεγάλες ιστορικές πληγές. Την προπολεμική και την ψυχροπολεμική. Τον Εθνικό διχασμό και τον Εμφύλιο πόλεμο¹⁹.

V. Η ΕΜΠΡΑΚΤΗ ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

Λυδία λίθος αυτής της ειδικής μα εξαιρετικά κρίσιμης όψης της Μεταπολίτευσης είναι η οριστική και σαφής εγκατάλειψη οποιουδήποτε φιλομοναρχισμού από την πλευρά της ελληνικής Δεξιάς. Είναι μια κορυφαίας σημασίας συμβολή αυτού του πολιτικού και κοινωνικού χώρου –η οποία μπορούμε εύκολα να αναρωτηθούμε αν θα είχε υπάρξει χωρίς την πνευματική διαύγεια του Κωνσταντίνου Καραμανλή– σε αυτή τη φάση σύναψης του δημοκρατικού συμβολαίου και ταυτόχρονα αποτελεί μια έμπρακτη ιστορική αυτοκριτική.

¹⁶ Αυτή την όψη των πραγμάτων και την κριτική αγωνία ενός τμήματος της δημοκρατικής διάνοησης ανασυγκροτεί από τη σκοπιά της «Ομάδας Επιστημόνων για ένα Δημοκρατικό Σύνταγμα» ο Γ. Μαυρογορδάτος, 1975: *Αγωνίες για το νέο Σύνταγμα*, ό.π.

¹⁷ Α. Κλάψης, 1974 *Μεταπολίτευση*, 2021.

¹⁸ Για μια κριτική ανασκόπηση της αλυσίδας συνταγματικών γεγονότων του πρώτου μεταπολιτευτικού διαστήματος δες Ξ. Κοντιάδη, *Τα συνταγματικά γεγονότα της πρώτης Μεταπολίτευσης*, [e-Πολιτεία 12/2004](#), σελ. 484-488.

¹⁹ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολλαπλές «αναγνώσεις» του 1974*, Τα Νέα 25.05.2021.

Η καθιέρωση του απόλυτου πολιτικού πλουραλισμού και η ανεμπόδιστη λειτουργία πολιτικών κομμάτων, συνδικάτων²⁰ και οργανώσεων πολιτών²¹ που καθιερώθηκε με τη μετωνυμία «νομιμοποίηση του ΚΚΕ» επικυρώνει στην πράξη μια συνολικότερη στροφή και αυτό που θα καθιερωθεί και συνταγματικά: την ίση συμμετοχή στην πολιτική και στην ίδια την κρατική λειτουργία για όλους²². Αξίζει να σκεφτεί κανείς δύο ακόμα γεγονοτολογικές εστίες που τροφοδότησαν αυτή την αντιφασιστική συμφωνία του 1974.

Η πρώτη, παρότι έπεται χρονολογικά, είναι οι ώρες που ακολούθησαν την κατάρρευση της δικτατορίας –εν αναμονή της έλευσης του Καραμανλή και μετά. Οι στιγμές εκείνες δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, γνωρίζουμε όμως από μαρτυρίες και από οπτικοακουστικό υλικό²³ ότι πρόκειται για μια ανέκδοτη εμπειρία απουσίας κρατικής αρχής όπου το πλήθος ενεργεί πανηγυρικά και ταυτόχρονα ειρηνικά. Είναι και αυτή μια άτυπη συντακτική στιγμή συνύπαρξης και απομυθοποίησης των κινδύνων που ενέχει το «ανεξέλεγκτο» πλήθος. Ίσως είναι και η στιγμή που ενσαρκώνεται η ίδια η έννοια του Λαού και παραδειγματικά υλοποιείται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας που αποτελεί και το ουσιώδες θεμέλιο του νέου Συντάγματος.

Η δεύτερη στιγμή είναι η εξέγερση του Πολυτεχνείου που θα ενσωματωθεί, όχι τόσο στο επίπεδο του Κράτους όσο σε εκείνο ενός βαθύτερου πολιτικού και κοινωνικού υποστρώματος, ως προ-οικονομία της ίδιας της Μεταπολίτευσης. Παρότι αρκετοί πρωταγωνιστές της εξέγερσης, ανήκουν σε εκείνη της μερίδα που εντάχθηκε μεν στη μεταπολιτευτική συνθήκη όχι όμως με όρους απόλυτης συναίνεσης και πάντοτε με ένα στοιχείο ιδεολογικής και ιστορικής κριτικής διερώτησης ως προς την ικανοποίηση των αιτημάτων που είχαν εκφραστεί τον Νοέμβριο του 1973, το πλήθος και η αντιφασιστική και αντιαμερικανική συνθηματολογία της πρώτης πορείας δεν θα αποκτήσουν ρηξιακά χαρακτηριστικά. Η απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή οι πρώτες και ιδρυτικές εκλογές του δημοκρατικού κύκλου της Μεταπολίτευσης να γίνουν ανήμερα την επέτειο της εξέγερσης, παρότι επικρίθηκε ως προσπάθεια αποδυνάμωσης του εμβληματικού χαρακτήρα της ημέρας, μπορεί να διαβαστεί και ως μέθοδος αμοιβαίας ταύτισης του δημοκρατικού εκλογικού αγώνα με τη μαζική λαϊκή συμμετοχή σε μια από τις σπάνιες στιγμές εναντίωσης στη δικτατορία.

Κρίσιμο στοιχείο του αφηγήματος μιας στοιχειώδους αλλά ισχυρής αντιφασιστικής συναίνεσης πρέπει να θεωρηθεί και η απόφαση της κυβέρνησης (Εθνικής ενότητας) Καραμανλή να αποχωρήσει στις 14 Αυγούστου 1974 από το στρατιωτικό σκέλος του NATO. Ακολουθώντας με έμμεσο τρόπο τη

²⁰ Γ. Μπιθυμήτρης/Λ. Κωτσονόπουλος, *Μετασχηματισμοί του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος από τη μεταπολίτευση μέχρι την κρίση: Συνέχειες και ρήξεις*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 44/2018, σελ. 99-122· και Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμνη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, 1988.

²¹ Για τη συλλογική δράση στην πρώτη μεταπολιτευτική φάση βλ. Ν. Serdedakis, *Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)*, ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September 2007, διαθέσιμο στο [link](#).

²² Όλο αυτό θα ολοκληρωθεί και κατά μεγάλο μέρος θα υλοποιηθεί μετά το 1981 με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Θα γίνει μέσα από την επέκταση ενός πελατειακού συστήματος που η ΝΔ της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου είχε καταφέρει να το συντηρήσει εν πολλοίς στις παλιές του μορφές, μα όλη αυτή η σημαντική κριτική δεν αφορά το παρόν. Δες και γενικότερα Β. Βαμβάκα/Π. Παναγιωτόπουλο (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ογδόντα. Πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό λεξικό*, 2015.

²³ Δες την καταγεγραμμένη μαρτυρία του Τ. Σαμαντά στο: *Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης 1974-2004. Ένα Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών*, 2024· και Σ. Καλύβα/Π. Παναγιωτόπουλο, *Η δική μας Μεταπολίτευση, Ντοκιμαντέρ έξι επεισοδίων*, 2024, (ειδικότερα επεισόδια 1-2), διαθέσιμο στο [link](#).

γαλλική (και Γκωλική θα λέγαμε) ανάλογη επιλογή του 1966, η ελληνική Δεξιά προσχωρεί, με τον δικό της τρόπο, στην αντιαμερικανική προσέγγιση²⁴ ερχόμενη έτσι πιο κοντά στην πάγια αντιδικτατορική αριστερή ανάγνωση των δεινών της περιόδου 1967-1974. Κάνει έτσι ένα ακόμη βήμα στην ιστορική της αυτοκριτική –τα άλλα δύο όπως είπαμε ήταν η αποδέσμευση από το φιλομοναρχικό της παρελθόν και η άρση του θεσμικού της αντικομμουνισμού. Η ίδια η έλευση του Καραμανλή από το Παρίσι κάτω από τις φτερούγες της Πέμπτης Γαλλικής Δημοκρατίας, αλλά και με τα ίδια τα φτερά της, εντυπώνουν μια ακόμα βαθιά αλλαγή του συμβολικού πλαισίου λειτουργίας της ανεγειρόμενης τότε ελληνικής δημοκρατίας, μια χαρακτηριστική απόσταση από όλες πλέον τις συνιστώσες, όχι μόνον εκείνου που μορφοποιήθηκε στην κοινωνική συνείδηση ως συστατικό στοιχείο του φασισμού της επταετίας, αλλά και των θεσμικών παραμορφώσεων ολόκληρης της μεταπολεμικής Πολιτείας.

Ο αντιφασισμός της Δεξιάς με αυτή τη στοχευμένη αναπλαισίωση της ταυτότητάς της –που σημάνθηκε από την ίδρυση νέου κομματικού, τη ΝΔ, και όχι την αναβίωση προδικτατορικού σχήματος²⁵– χωρίς τον οποίον δεν θα είχε νόημα αυτή η έννοια της συντακτικής συνθήκης, παραχωρούσε κάτι μείζον στον πάλαι ποτέ «εσωτερικό εχθρό»: τη δικαιοδοσία του τελευταίου πάνω στην ιστορία και την πλαισίωσή της πάνω στην κατανόηση του παρελθόντος, εν τέλει όμως και πάνω σε κάτι ευρύτερο που ήταν τα σύμβολα και η πνευματικότητα του τόπου. Μια ανάγνωση της εθνικής ιστορίας μέσα από τους «αγώνες του Λαού» ήταν πια εφικτή και κυρίως μπορούσε να γίνει αποδεκτή και από τις συντηρητικές δυνάμεις, από τη στιγμή που οι τελευταίες καλλιεργούσαν μέσα από την έμπρακτη ιστορική αυτοκριτική τους το δικαίωμα στην αμφιβολία για ολόκληρο το ιστορικό τους οικοδόμημα. Η άρση του αντικομμουνισμού, η υιοθέτηση ενός κοινού αντιαμερικανισμού –διαφορετικής έντασης για κάθε μέρος αυτής της εξίσωσης– και το γεγονός ότι ήταν η επισπεύδουσα δύναμη στην παραγωγή μιας νέας δημοκρατικής –αβασίλευτης– συνταγματικής τάξης, αποτελούν βαθιά ιστορική τομή τόσο για τον κοινωνικό χώρο του ελληνικού συντηρητισμού όσο και για την ίδια τη χώρα συνολικότερα.

VI. Η ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΚΑΤΑΦΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Από τη μεριά της η Αριστερά, μειοψηφική αλλά διόλου περιθωριακή και εν πολλοίς δικαιωμένη σε ηθικό επίπεδο, είχε να εισφέρει κάτι διαφορετικό στο συμβολαϊκό ισοζύγιο της συντακτικής αυτής αντιφασιστικής συμφωνίας. Και αυτό πρωτίστως ήταν η ίδια η συγκατάθεσή της, μέσα από την ειρηνική της συμμετοχή, στη νέα συνθήκη. Παρά τις διαφορές της, τις επιφυλάξεις της, η κομμουνιστική και κομμουνιστογενής Αριστερά, που μέσα από το ΚΚΕ, την αναβίωση της παλιάς ΕΔΑ και το ειδικό βάρος του ΚΚΕ εσωτ. λειτουργούσαν ως άτυποι συνομιλητές των αστών πολιτικών που διαχειρίζονταν τη μετάβαση, θα δεχτεί και θα νομιμοποιήσει το νέο –δημοκρατικό– καθεστώς²⁶.

²⁴ Δες Ζ. Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, 2026· Idem, *Αντιαμερικανισμός και ελληνική δεξιά στη μεταψυχροπολεμική εποχή*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35/2017, σελ. 89-129· και Ε. Καραγιάννη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1974-1985*, τελική έκθεση μεταδιδακτορικής έρευνας, ΕΚΠΑ, διαθέσιμη στο [link](#).

²⁵ Ουσιώδης η εργασία της Ε. Πασχαλούδη για το θέμα αυτό και τους λεπτούς ιδεολογικούς και εννοιολογικούς χειρισμούς με τις οποίες η δεξιά παράταξη υπό τον Καραμανλή ανασυγκροτεί σε βάθος την ταυτότητά της. Δες «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», σε: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Στιγμές μιας μετάβασης*, 2016, σελ. 117-133.

²⁶ Σημαντικό ρόλο σε αυτό θα παίξει και η δρομολόγηση μιας σοβαρής και έγκυρης διαδικασίας δικαστικής τιμωρίας

Η αποδοχή των νέων δεδομένων, μαζί με την έκφραση διαφωνιών αλλά και μιας ξεχωριστής πολιτικής και ιδεολογικής ταυτότητας που εκφράζεται πλέον ανεμπόδιστα και χωρίς τα μετεμφυλιακά φίλτρα και τις προ-δικτατορικές προφυλάξεις, επιβεβαιώνεται όχι μόνον από τη συμμετοχή στις εκλογές²⁷ της 17ης Νοεμβρίου και στο δημοψήφισμα στις 8 Δεκεμβρίου αλλά και από τη συντεταγμένη και ειρηνική συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική καθημερινότητα. Μάρτυρες αναφέρουν ότι αρχής γενομένης από τη νύχτα της 24ης Ιουλίου, στην Αθήνα τουλάχιστον, συνέβαιναν πρωτόγνωρα και εκπληκτικά για τους πρωταγωνιστές γεγονότα. Μπορούσε πλέον κανείς να διαδηλώνει και να φωνάζει υπέρ του σοσιαλισμού, να ανεμίζει επαναστατικά σύμβολα όπως το σφυροδρέπανο, χωρίς αυτό να αποτελεί άμεση –και διωκόμενη– εξεγερσιακή πράξη²⁸.

Ας το επαναλάβουμε γιατί πρόκειται για μια ιστορική τομή τόσο στην ιστορία της χώρας όσο και σε εκείνη της κομμουνιστικής Αριστεράς: οι μέρες, εβδομάδες και μήνες που έπονται της αποκατάστασης της δημοκρατίας θα δουν εκατοντάδες ειρηνικές διαδηλώσεις, που μπορεί να είχαν άμεσα αιτήματα για την αποχουντοποίηση της χώρας αλλά και σαφή επαναστατική σημειολογία, να μην έχουν ανατρεπτικό χαρακτήρα. Μια μη-ριζοσπαστική –αλλά με επαναστατικές αναφορές– Αριστερά είχε γεννηθεί²⁹.

Στην ίδια λογική πρέπει να εντάξουμε και την περίφημη δήλωση της 3ης Οκτωβρίου 1974 του Μίκη Θεοδωράκη που παγιώθηκε στο συλλογικό φαντασιακό ως «Καραμανλής ή τανκς»³⁰.

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στο ειδικό βάρος που έπαιζε το ΚΚΕ εσωτερικού στη διαμόρφωση της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου σημειώνοντας το ειδικό του βάρος. Η έκταση της επιρροής του δεν είναι βεβαίως ξεκάθαρη στο διάστημα πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του '74

της Χούντας ενώ αντιθέτως πιο σύνθετη και πιο επιφυλακτική θα είναι η Αριστερά στο ζήτημα της αποχουντοποίησης της Διοίκησης, των Σωμάτων ασφαλείας και του Στρατού. Βλ. Ν. Alivizatos/Ν. Diamandouros, "Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy", σε: Α. J. Mc Adams (επιμ), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, 1997, σελ. 27-60· και Ν. Αλιβιζάτο, «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα: Οι δίκες των χουντικών», σε: Β. Καραμανωλάκης/Η. Νικολακόπουλος/Τ. Σακελλαρόπουλος, *Η Μεταπολίτευση*, ό.π., σελ. 44-59.

²⁷ Δεν υπάρχουν προσωπικότητες από τον χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς στην πρώτη κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Για την επιτυχή λειτουργία όμως της κυβέρνησης εθνικής ενότητας δες ξανά Ε. Χατζηβασιλείου, *Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας*, ό.π.· και Idem, «Η σύσταση και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. ΙΣΤ'*, 2000, σελ. 294-317.

²⁸ Μαρτυρία Τέλη Σαμαντά, ό.π.

²⁹ Ο Κορνέτης αναφέρεται και σε μια «Μεταπολίτευση από τα κάτω» που αφορά πιο ριζοσπαστικοποιημένες πολιτικές δυνάμεις. Σε άλλα σημεία της ενδιαφέρουσας παρέμβασης την χαρακτηρίζει λαϊκή και την αντιδιαστέλλει με εκείνη των πολιτικών και θεσμικών δράσεων της πολιτικής ελίτ υπό τον Καραμανλή. Η οπτική αυτή διακρίνει τις δύο μεταπολιτεύσεις (με την «από τα κάτω» να έρχεται να τροφοδοτήσει κατ' αυτόν και το αριστερό ριζοσπαστικό ρεύμα της περιόδου 2010-2019). Η Μεταπολίτευση «από τα κάτω» είναι σύμφωνα με τον Κορνέτη περισσότερο συνδεδεμένη με τον αντιδικτατορικό αγώνα. Η δική μας προσέγγιση βλέπει όμως το ίδιο το μεταπολιτευτικό οικοδόμημα σαν ένα ολικό φαινόμενο που είναι εξ αρχής, και σε όλες του τις εκφάνσεις, συνδεδεμένο με αυτό που ονομάσαμε αντιφασιστική ιδεολογία –που οργανώνεται πάνω σε ελάχιστες προϋποθέσεις και χωρίς ιδεολογικά προαπαιτούμενα. Δες την παρέμβαση του Κ. Κορνέτη σε: *Η καμπύλη της Μεταπολίτευσης 1974-2004*, ό.π., σελ. 214-218.

³⁰ Η δήλωση αυτή έγινε κομμάτι της προεκλογικής εκστρατείας και χρησιμοποιήθηκε –σχεδόν καταχρηστικά– από τη ΝΔ υποχρεώνοντας τον Θεοδωράκη να προβεί σε διευκρινιστικές δηλώσεις. Και ενώ είναι προφανές ότι αναφέρεται στην αποδοχή της «λύσης Καραμανλή» ως μοναδική επιλογή ομαλής μετάβασης τις πρώτες εβδομάδες μετά την πτώση της Χούντας, είναι εξίσου εύλογο να λειτουργεί ως οδοδείκτης ενός δρομολογίου στοιχειώδους δημοκρατικής συνύπαρξης υπό την ηγεμονική παρουσία του Καραμανλή, σε ένα διάστημα πολύ ευρύτερο. Δες και Ν. Γούλια, *Η Ελλάδα στις κάλπες: 17 Νοεμβρίου 1974 – «Καραμανλής ή τανκς»*, Καθημερινή 18.05.2023.

και η υπερίσχυση του ΚΚΕ εσωτερικού στον μεταξύ τους ανταγωνισμό θα σφραγιστεί αργότερα. Εντούτοις είναι σαφές ότι πρόκειται για μια πολιτική, ιδεολογική και πολιτισμική δύναμη που σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο θα έχει πολύ μεγαλύτερη επιρροή από εκείνη που προδικάζει η περιορισμένη εκλογική του δύναμη. Σε αυτό το πλαίσιο η δημοσιοποίηση στις 4 Σεπτεμβρίου 1974 της Απόφασης-διακήρυξης της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ εσωτερικού, με τον τίτλο «Στόχοι του Έθνους στη μεταβατική φάση προς τη θεμελίωση της Δημοκρατίας» αποτελεί ένα σημαντικό πολιτικό γεγονός που όχι μόνον αποτυπώνει ένα ευρύτατα διαδεδομένο συναίσθημα, εκείνο που καταφάσκει στην αυθεντικότητα της δημοκρατικής μετάβασης της οποίας ηγείται ο Καραμανλής από την ημέρα της επιστροφής του στη χώρα, αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί έναν ιδανικό χάρτη της αριστερής συμμετοχής στη δημοκρατική ανοικοδόμηση³¹. Εκεί όπως είπαμε δηλώνεται η συμφωνία με τις μεγάλες στρατηγικές αποφάσεις της κυβέρνησης όπως είναι η έξοδος από το ΝΑΤΟ και αναγνωρίζονται οι πρώτες επιλογές στην κατεύθυνση της κάθαρσης στον χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων και εν γένει σε αυτό που ονομάστηκε αποχουντοποίηση. Διακηρύσσονται ακόμα συγκεκριμένοι στόχοι για την πλήρη αποκατάσταση των συνδικαλιστικών και πολιτικών ελευθεριών αλλά και η υποχρέωση μιας κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής που θα έχει σαφώς αναδιανεμητικό χαρακτήρα και που θα θεραπεύει μείζονες κοινωνικές ανισότητες. Η ίδια η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι δηλωτική: παντού αναφέρονται τα συμφέροντα του Έθνους που εναλλάσσονται με την αναφορά στον Λαό ενώ αυτό που εδώ ονομάσαμε αντιφασιστική συμφωνία ονοματίζεται «Εθνική αντιδικτατορική ενότητα»³².

Η αριστερή κατάφαση δεν ήταν όμως μόνο μια ανοχή που έδινε στους χτεσινούς εμφυλιοπολεμικούς εχθρούς για το κρίσιμο «παρόν» των πρώτων μηνών. Ήταν μια πολύ βαθύτερη επιλογή συγκατάθεσης ότι οι λεγόμενες αστικές δυνάμεις, βαθιά διαφορετικές από το παρελθόν υπό την ηγεσία του Καραμανλή, δικαιούνται να διαχειρίζονται το μέλλον. Να χαράσσουν τη μεγάλη στρατηγική του έθνους, ήτοι την ευρωπαϊκή της πορεία. Εξάλλου το ίδιο το Σύνταγμα που γεννήθηκε μέσα στις συνθήκες που περιγράψαμε άνοιγε τον δρόμο για τη συμμετοχή στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα.

³¹ Δες το κείμενο όπως διανεμήθηκε σε ξεχωριστή έκδοση από την εφημερίδα Αυγή, στο [link](#). Το κείμενο φέρεται να έχει ως κύριο συγγραφέα τον Λεωνίδα Κύρκο.

³² Το εγχείρημα του ΚΚΕ εσωτ. για μια κοινή δημοκρατική πορεία θεμελίωσης της νέας δημοκρατικής τάξης και την οριστική υπέρβαση των μεταπολεμικών διαιρέσεων μπορεί να συσχετιστεί με την πολιτική του ιστορικού συμβιβασμού του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Η τελευταία, που ξεκίνησε με μια σειρά άρθρων του Ενρίκο Μπερλινγκουέρ το φθινόπωρο του 1973 με αφορμή το Χιλιανό πραξικόπημα, θα γίνει επίσημη πολιτική του κόμματός τον επόμενο χρόνο και θα αρχίσει να υλοποιείται ως στήριξη στις κυβερνήσεις των Χριστιανοδημοκρατών το διάστημα 1976-1978. Δεν θα πρέπει όμως η κοινή καταγωγή των δύο στάσεων (αυτό που έχει καθιερωθεί ως ευρωκομμουνισμός –δες Γ. Μπαλαμπανίδη, *Ευρωκομμουνισμός. Από την κομμουνιστική στην ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά*, 2015) να εκληφθεί ως ελληνικός αυτοματισμός στις ευρύτερες τάσεις του αντιδογματικού μαρξισμού της εποχής. Αφενός μεν η ελληνική εκδοχή του ιστορικού συμβιβασμού, αυτή η συμμετοχή σε ένα οιονεί αντιφασιστικό συμβόλαιο, έρχεται πολύ νωρίς, σχεδόν ταυτόχρονα με την καθιέρωση αυτών των πολιτικών στην Ιταλία, αφετέρου η ιταλική επιλογή σχετίζεται με τους κινδύνους που έχουν ανακύψει από τη δεξιά και κατόπιν την αριστερή ακραία ριζοσπαστικοποίηση που απειλούν μια δημοκρατία που είχε στηριχθεί σε ένα άτυπο αντιφασιστικό συμβόλαιο αρκετές δεκαετίες πριν –μετά το πέρας του πολέμου και του ιταλικού φασισμού– ενώ η ελληνική εκδοχή δεν αποσκοπεί μόνον να προφυλάξει την εύθραυστη Μεταπολίτευση αλλά και να συγκροτήσει τους όρους μιας μακροπρόθεσμης δημοκρατικής και πλουραλιστικής ομαλότητας που ήταν μια τεράστια ιστορική εκκρεμότητα ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Δες και D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, 1996.

VII. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΚΡΕΜΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οι εικόνες που μεταφέρει ο συλλογισμός που προηγήθηκε έχουν βεβαίως μια μερικότητα. Δεν εξαντλούν όλη τη δυναμική της περιόδου ούτε περιλαμβάνουν το σύνολο των τοποθετήσεων γύρω από επίμαχα ζητήματα της περιόδου. Στέκεται στις μείζονες ιδεολογικές παρατάξεις και στα φορτία που μεταφέρουν στην αυγή μιας νέας εποχής και καταπιάνεται με μια ερμηνευτική των πολιτικών συναισθημάτων από τη σκοπιά μιας κοινωνιολογίας των πολιτικών θεσμών. Αξίζει να επισημανθούν δύο κρίσιμα κενά που θα έπρεπε να πληρωθούν σε μια εκτενέστερη ανάλυση.

Το πρώτο έχει να κάνει με το γεγονός ότι η υλοποίηση ενός κοινωνικού συμβολαίου με εδραία αποδοχή και στήριξη απαιτεί έναν ιδιαίτερο οικονομικό βραχίονα που εδώ δεν θα μπορούσε παρά να είναι μια σειρά αναδιανεμητικών πολιτικών. Οι μεταβατικές κυβερνήσεις Καραμανλή θα δώσουν τέτοια δείγματα γραφής που θα επιβεβαιωθούν με τις κρατικοποιήσεις του 1975 (και μετά) και εν γένει την αύξηση της κοινωνικής δαπάνης που χαρακτηρίζει τη δεκαετία του '70. Όμως το απαραίτητο σκέλος αυτό του αντιφασιστικού συμβολαίου, θα συναφθεί αργότερα με την υλοποίηση ενός έτερου «συμβολαίου» λίγα χρόνια αργότερα. Είναι το περίφημο «Συμβόλαιο με τον Λαό» του ΠΑΣΟΚ, το πολιτικό του πρόγραμμα δηλαδή. Και πράγματι το 1981 θα σημάνει και την ολοκλήρωση μιας μακράς πολιτικής συνύπαρξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των λαϊκών μαζών στους θεσμούς και την οικονομία. Και αυτό μπορεί να είναι και ένα από τα παράδοξα της δημοκρατικής ανασυγκρότησης της χώρας στο μέτρο που στη φάση της οικοδόμησης του αντιφασιστικού συμβολαίου ο χώρος του ΠΑΣΟΚ, και συγκεκριμένα ο Ανδρέας Παπανδρέου, θα αμφισβητήσει αρχικά την ουσία της μετάβασης της 24ης Ιουλίου μα και εν γένει θα σταθεί σε μεγάλη απόσταση από την οιονεί συμφωνία στην οποία αναφερόμαστε³³. Το ΠΑΣΟΚ αποτελεί μια σχετική εξαίρεση, ή μια εξαιρετικά κριτική εκδοχή, στο κοινωνικό συμβόλαιο και στη νέα συνταγματική τάξη του 1975, και ενδεχομένως είναι αυτό που θα συντηρήσει έναν λιγότερο θεσμικό κοινωνικό ριζοσπαστισμό καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70. Η δική του συναίνεση στο αντιφασιστικό πλαίσιο θα είναι στοιχειώδης μα η συμβολή του στην ολοκλήρωση της συμβολαϊκής στιγμής θα είναι, το 1981, εξαιρετικά σημαντική.

Εν κατακλείδι αυτό που μπορεί κανείς να κρατήσει από την ιστορική εκείνη στιγμή είναι ότι το νέο Σύνταγμα δεν παρήχθη σε κενό και ότι όσο μεγάλη και αν είναι η αξία των πολιτικών και νομικών που το έφεραν εις πέρας, το συνέλαβαν, το συνέταξαν, το τροποποίησαν και το αμφισβήτησαν, η ίδια η πραγματικότητα του νέου Συντάγματος ήρθε να αποτυπώσει με διαύγεια μια πολιτική και συναισθηματική μεταβολή που είχε έντονα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Και με έναν τρόπο ήταν τέκνο όχι μόνο μιας αυθεντικής φιλελεύθερης παράδοσης με βαθιές ρίζες στην αρχή του ελληνικού συνταγματισμού και τη συγκρότηση του ελληνικού κρατικού εγχειρήματος αλλά και μιας νέας γεωμετρίας των κοινωνικών αντιλήψεων και των πολιτικών συναισθημάτων. Το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα δεν θα είχε υπάρξει μόνο δέσμιος ενός θεσμικού αντικομμουνισμού αλλά θα γνωρίσει και την κοινωνική δυναμική ενός ελάχιστου κοινού αντιφασισμού. □

³³ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολλαπλές «αναγνώσεις» του 1974*, ό.π.